

Мои публикации

Парлалгаже ундурген ажылдарнын чыынды дантызы		
Названия издания	Тема	Дата
Барыын-Хемчик кожуунун чагыргазынын нийтизел-политиктиг солуну «Хемчиктин сылдызы»		
Барыын-Хемчик кожуунун чагыргазынын нийтизел-политиктиг солуну «Хемчиктин сылдызы»	Уругларга шулуктер: «Булут, Инек, Элезин, Динс, Бора-Хокпеш».	№№: 22-23 20.10. 2008ч.
Солун «Хемчиктин сылдызы»	Уругларга шулук «Хуулгаазын койгунак»	№№:28-29 10.12.2008ч.
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»		
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Уругларга шулуктер «Булут, Эним, Хуулгаазын койгунак»	№29 20.07.2010ч.
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Уран очулга «Ыттын эш дилеп чорааны» (Ненец улустун тоолу)	№24 (3095) 12.06.2012ч.
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Ава кижин дугайында шулук «Тудутжу» ие	№34 (3157) 20.08.2013ч.
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Уран очулга «Дагаа чуге чуургалаар болганыл?» (Африкада хауса чоннун тоолу)	№31 (3154) 30.06. 2013ч.
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Уран очулга «Дилги биле койгун» (Орус улустун тоолу)	№24 (3147) 07.11.2013ч.
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Уругларга шулуктер «Ногааларым, Кайгамчыктыг кат-чимис»	№46 (3169) 12.11.2013ч.
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Тоол «Узун куртун чылче киргени»	№47 (3248) 12.02.2013ч.
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Чечен чогаал «Анайжыгаштын ужуралы»	№49 (3349) 5-12.03.2013ч.
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Чечен чогаал «Арганын онзагай дириг амыттаннары»	№2 (3177) 21.01.2014ч.
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Тоол «Чылгы малдын чыл санаашкынынче киргени»	№3 (3178) 28.01.2014ч.
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Тоол «Хоюг дуктут хой малым»	№8 (3234) 06.02.2015ч.
Барыын-Хемчик кожуунун «Уруглар чогаалдыг товунун» солуну «Ужук»		
Барыын-Хемчик кожуунун «Уруглар	Уран очулга «Отгун	Ноябрь 2013ч

чогаалдыг товунун» солуну «Ужук»	тывылганы (индий улустун тоолу)	
Барыын-Хемчик кожуунун «Уруглар чогаалдыг товунун» солуну «Ужук»	Чечен чогаал «Арганын онзагай дириг амыттаннары»	Январь 2014ч
Тыва Республиканын нийтизел-политиктиг солуну «Шын»		
Нийтизел-политиктиг солун «Шын»	Шулук «Айыранаан чечектерини аялгазы»	№112 (18232) 29.09.2012ч.
Нийтизел-политиктиг солун «Шын»	Шулук «Мээн авам»	№125 (18245) 27.10.2012ч.
Нийтизел-политиктиг солун «Шын»	Шулук «Болчаг шагы»	№137 (18257) 24.11.2012ч.
Научно-популярный, методический журнал «Башкы» РТ		
Журнал «Башкы»	Уругларга шулуктер чыындызы «Авам холу» «Хуулгаазын койгунак»	№4 2010ч.
Уругларнын чединшикнери солуннара		
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Сылдысчыгашка чагаалар «Белетхели эки»	02.03.2013ч
Тыва Республиканын уруглар солуну «Сылдысчыгаш»	Сылдысчыгашка чагаалар «Волшебный Новый год»	14.01.2014ч

БОЙДУСТУҢ ТӨЛҮ

Бодалы чараш
Бойдуста келдим.
Чаштың чаңы дег,
Чаптанчың көрдүм.

Кудай бүргөп кээп,
Куу туман чагзын.

Хирелиг сагыш
Хир-чамын чунзун.

Арыг сеткилдиг,
Амылыг кижн.
Бодалы чараш
Бойдустуң төлү.

Көк-оол САЛЧАК,
бөлгүмнүн башкысы.

ручеек отдохнуть — озерцом обер-
нулся в пути. А затем забурился,
зазвенел и повел меня в ближний
лесок. Меж кустов, по весенней
траве он бежал, разминая песок.

Вот пропал ручеек... Изчез? Я
искала его, как вдруг — показа-
лось, что небо упало на лес. Столь-
ко было подснежников синих

это редкий вид растений.

Наверное в знак протеста они
и в букетах не стоят, быстро вянут.
Так что будь великодушной — ос-
тавь красоту и для тех, кто придет
следом!

Ангелина БАДАРЧИ,
Элегастинская школа,
6 «а» класс.

ЯСЛИ-САДТАРНЫҢ КИЖИЗИДИКЧИ БАШКЫЛАРЫНГА

Бичии уругларның иштики делегейин эки, ханы билип, оларның
биле эгин кожа ажылдап чоруур кижилер — кижизидикчи башкылар.
Оларның аразында ээлчеглиг кичээлдерин чаштар-биле эрттирип ту-
ра, оларга тааржыр хире чогаалдарны боттары шенеп бижип чо-
руурлар бар. Бөгүнгү чидирүлгедө Барымын-Хемчик кожунунуң «Чечек»
уруглар садының кижизидикчи башкысы Чойганмаа Күжүгеттиң уруг-
ларга бижээн шүлүктөрин парладывыс.

БУЛУТ

Ырак дээрде булуттар
Ытка, хойга дөмейлер.

Ылап топтап турарга,
Ында дүрзү эңмежок.

ДИИСПЕЙИМ

Отгуп келгеш, чунуп алып
Онза, арыг дииспейим.

Кады ойнааш, чассыдарга,
Катап удуур, дииспейим.

ЭНИИМ

Эник ыдым ээргилеп,
Эргеленип, чассыгылаар.

Кулактарын
сүүреткеш,
Кудуруун-даа
чайгылаар.

ХУУЛГААЗЫН КОЙГУНАК

Часкы хүннүң херели
Чайгаар черни оттурар.
Арганың бир чараш аңы
Аккыр хевин солуп аар.

Кыштың соогу дүсө-даа,
Кылын дүгү доңурбас.
Чечек-чимис частырга,
Черге дөмей бора боор.

Бойдус ышкаш хуулар,
Борбак талдар карты чиир.

Майтак изи будалчак
Маңнап, шураар койгунак.

ИНЕК

Хоюг сүдүн саап алгаш,
Хойтпак, тарак кылып ижер,
Ийи адыр дуоңларлыг,
Инек малым таан чараш.

БОРА - ХӨКПЕШ

Кыштың соогун соок дивес,
Кыштап, шурап, ушкулаар.

Боду биче чаптанчыг,
Бора-хөкпеш кушкажым.

Чойганмаа КҮЖҮГЕТ,
кижизидикчи башкы.

Чечен чогаал арыны

«ТУДУГЖУ» ИЕ

Күскү үе, арга-арыг шып-ла шыпшың
Күжүр ие хоюн дозуп, кадарчылаан.
Калбак-калбак хаяларлыг тейжигешке
Кайгамчыктыг таварылга болган дижир.

Хүннүң караа чайынналып шонуп кээрге,
Хүлөр өңнүг бир-ле чүве шимчеш диген.
Чайнаш кынган узун, чинге чараш чүүлдү,
Чанын орта топтап көөр дээш, далажыпкан.

Оът сүрген шээр малын дайгыргылааш,
Ооруглап шала дүрген базып орган.
Чоокшулап чедип келгеш көрүптөргө
Чоону сүргөй шагар чылан чыдып турган.

Өрү дээрде ушкан куштар бөлдүнчүпкен
Өөрлерин кыйгырганзыг эдип үнген.
Узун курттуң карактары имирерген
Улуг борбак бир-ле чүве сыырган болган.

Эрес-кежээ, эриг баарлыг күжүр ие
Эрткен-барган үелерде чүнү көрбээн.
Ээрер, эдер үнү чок бол, хөөкүй чылан
Эргий көргөш, аксы-дылын шимчеткилээн.

Дилег кылган узун курту оожум туткаш,
Дидим-дидим боостаазын суйбагылаан.
Диккиледир соккан чүрээ коргар туржук,
«Дегийт дүрген дузала!» деп албадапкан.

Күске сыыргаш хинчектелген узун курттуң
Күжүр ие тынын алган, деткерилген.
Белек кылдыр Черниң ээзи, өргүл кылып,
Белен эвес «тудугжу» боор сөңнү сунган.

Чечек-чимис, янзы-бүрү үнгени дөг,
Чеже-чеже ие-чашка буян кылган.
«Чудурукпай» дугайында чечен чугаа

• Ава
кижи
дугайында

Чуртталгада болуп турган таварылга.

Авам, ачам ыткан тоолу төөгүлүг,
Авыралдыг буян сиңген утка дөстүг.
Ачы-дуза кылып чораан кырган-ава
Алызында киним кескен, мээң ием.

Кызыл-Мажалык суурда «Чечек» уруглар са-
дының кижизидикчи башкызы Чойганмаа КУЖУ
ГЕТ авазы Сүүр-Бараан Хомушкудан дыңнааш,
чогаадып бижээн.

ХЕРЭЭЖЕН ЧОН

Херээжен чон эвес болза,
Херлир-көстүр харык-даа чок.
Хээлеп каан хептер кедип,
Хертеш кыштаар харыывыс чок.

Көвей чонну хөгледиптер,
Көрүштүг-ле херээжен чон.
Хөөмейлеп, каргыраалаар,
Күзээр болза, хүрежир-даа.

Арны-бажы аажок чараш,
Алдынганы арыг-силиг,
Ажыл-иш дээш кызымаккай
Ажаанзыраан далаш чоруур.

Сайзуу МОНГУШ,
Башкы колледжи, Кызыл хоорай.

Конгулуур

Чечен чогаал арыны

Демир-үжүк шенелдези

Алдыы-ишкин аржааннары

Алдыы-Ишкин тайгалары
Агым суглуг, аржааннарлыг,
Агы, каңгы, артыш чыды
Айызап кээр чуртум чүве.

Уру хемде ады алгаан
Улус чоннуң аржааны бар.
Улуг өгбөм кырган-ачам
Узун шорга чазап салган.

Кашпал хая аразындан
Кылаңайнып сыстып чыдар.
Хая чугу холуй үнген

Кайгамчыктыг аржааным ол.

Соок суглуг Соор хемниң
Шыпшык бажы ыйгыл черде,
Ишкинимниң чону кирер
Изиг суглуг аржааным бар.

Азияның төвү черде,
Агып, сыстып үнүп чыдар.
Аржааннарым катчып бергеш,
Алдыы-Ишкин хемим болду.

Снежана ОНДАР,
Хөр-Тайга ортумак школазы.
10 «а» класс. Сүт-Хөл кожуун.

и озерях

НОГААЛАРЫМ

Частан тура тараан ногаам
Чалдар долган, дүжүт элбээн.
Аразында чүнү чок дээр
Аралаштыр адап көрейн:

Каттангылыг капусталар,
Кайгамчыктыг перецтер,
Алдын-сарыг согуналар,
Ала-шокар арбузтарым,

Борбак кызыл помидорлар,
Боду үнген укроптарым,
Аңгы-аңгы дүрзүлөрлиг
Аңмаар долган картошкалар,

Сарыг-кызыл морковьтарым,
Саглаңнашкан
тарымал-тооруум,
Чүзүн-баазын чечектерим
Чүк-чүктен харап турлар.

Ажаап, чыгган ногааларым
Аажок-ла көвей болган.
Доорап, дузааш дөгerezин
Доскаарларда ургуладым.

Люблю я тебя, Тыва,
Люблю поля и луга,
И горловое пение твое.

В твоих чистых реках

КЫМ УГААННЫГЫЛ, ОЛ КҮШТҮГ (Кыдат тоол)

Дилги аргага халып чорааш,
Парга таваржы берип-тир. Пар
дыргактарын уштуп, диштерин
шаараткаш, алгырган:

- Чүге мээң девискээрим-
де келдин, кызыл чүве? Кым
сеңээ чөпшээредиде? Сени ам
сыырыптар мен!

А Дилги өлүрүн күзевээн.
Ол кудуруун чая каапкаш, чүү-
даа болбаан дег, чугаалаан
иргин:

- Бо канчап алгыра берди-
ңер, дээрги? Кымны кым чип-
терин көрээли, харын. Улустуң
силерден эвес, а менден кон-
чуг коргуп турары ужурлуг.

- Бардамнан, харын! — деп,
Пар алгырган. — Амы-тының-
биле байырлаш!

В твоих лесах и полях
Я бегать босиком люблю.

Валерия ООРЖАК, 4 класс,
школа №1 с. Кызыл-Мажалык.

- Адыр, мана - деп, Дилги
чугаалаан. — Улуска бараа-
лам, олар силерден эвес, а
менден кончуг коргар дээрзин
көрүңер.

- Ындыг-дыр, бараалы че —
деп, Пар харыылаан. — Чүгле
сактып ал: улус сенден корт-
пас болза, сени сыырыптар
эвес мен бе!

Ынчаар-ла суурже базып-
каннар-дыр. Пар хөрээн ча-
йып, күжүн көөргеттинип ба-
зып орган, а Дилги черге чедир
күдүйүпкен чораан. Ынчангаш
улус Парны көрүп кааш, оон
дезип ыңай болганнар-дыр:

- Амы-тыныңар камгала-
ныңар, арганың дээргизи кел
чор!

Ынчан Дилги тура дүшкөш,
парга чугаалаан:

- Көрбөс силер бе, улустуң
менден коргуп турарын. А си-
лерни көңүс тоовас-тырлар.
Ам силерни чийин дээш.

Пар Дилгиден корткаш, ку-
дуруун мунупкаш, дезип ыңай-
ла болган-дыр. А кажар Дилги
Парны кочулап, чугаалаттынып
артып калган иргин:

- Кым угаанныгыл, ол
күштүг! Кым угаанныгыл, ол
күштүг!

Ч. КАРА-КҮСКЕ очулдурган.

КАЙГАМЧЫКТЫГ КАТ - ЧИМИС

Чинчилер дег шууштур үнгөн
Чинге сыпта кызыл-каттар,

Челбингенде чулуун аартаар
Чемиш болган ыт-кадым.

Дылды, аасты өңней кааптар
Дыка чаагай көк-каттарым,
Чүрек согуун оожургадыр
Чүдек онза долаанам ол.

Чыды чаагай, боду чаагай
Чыып чиirim инек-караа,
Ижин-баарга аажок эки
Ишти сөөктүг чодураалар.

Тенниг сыпта борбак сарыг
Дендии онза чыжырганам,
Черден үнгөн кыска сыптыг
Честек-кадым кайгамчык.

Арга, черден чайгаар өскөн,
Аарыгларга эм-дом болган
Билип аары артык эвес
Витаминниг кат-чимис.

Чойганмаа КУЖУГЕТ,
«Чечек» уруглар садының кижизи-
дикчи башкызы, Кызыл-Мажалык
сүлү.

Ш
Ы
Я
Н
А
М!

• Үнүп келген чылдың ээсинин дугайында

УЗУН КУРТТУҢ ЧЫЛ САНААШКЫНЫНЧЕ КИРГЕНИ (тоол)

бергеннер. «БУРГАН БАШКЫ чыл санаашкынынче кириер аң-меңниң чыыжын эрттирер дээн, бис база ынаар томуйладып кирип алыр дээш бар чор бис-дишкеннер.

Диинчигеш будунуң аары-

хазында оттуп келгеш, далаш-биле тооруктап чорааш, хенертен баткан кургаг пөш будунга будум кактырып алдым - дээш, — Адыг, дилги, бөрү, чоогумдан эрткен курт-кымыскактан дуза дилээш, чадаштым дээш - чо-

Шаг-шаанда БУРГАН БАШКЫ улуг чарлык үндүргөн. Чыл санаашкынынче кирер дириг амытаннарның, аң-меңниң шилилгезин эрттирер деп, чыыш кылып-даа турган чүвең иргин.

Чыышка киржир дээн амылгы-ла амытаннарның дөй до-вурга чөр дээр-биле деннежип, оларның ыры-шоору, эткен үннери хая-дашка чаңыланып дыңалып турган чүве дээр.

Сырбык база-ла чыл санаашкынынче кирер шилилгеге киржир дээш, даң хазында оттуп келгеш, далаш-биле тооруктап чорааш, хенертен баткан кургаг пөш будунга будун хактырып ап-тыр. Хөөкүйнүң буду хөрүк ышкаш ыжып келген. Базар,

ап-тыр. Хөөкүйнүң буду хөрүк ышкаш ыжып келген. Базар, шураар шинээ-даа чок болган.

Ооң чаны-биле эрткен адыг, бөрү, дилгижектен сырбыкчыгаш дилег кылган.

- Меңээ дузалап көрүңер, акыларым! Арганың эм-таң оџдундан чулуп эккеп берип көрүңерем, хөрүк ышкаш ышкан будумга чаап көрейин - деп дилеп, кыйгырып-даа турган чүвең иргин.

Олар ооң чанынче чоокшулаар хамаан чок, шупту-ла далаштыг чор бис дээш арлы

рындан човууртап, харыксырап эгелээн. Кырындан ужуп эрткен куштар, чоогундан эрткен курт-кымыскаак-даа дуза катпаан.

Хамыктың сөөлүндө та кайы-ын, та кайы чүктен-не чүве ийик, узун курт душ бооп соястап кел чораан. Ол сырбыкчыгаштың чоогунга келгеш, канчап мынчап, човууртап чыдарын айтырган.

- Чыл санаашкынынче кирер шилилгеге киржир дээш, даң

вууртаары дам барган. Сырбыкчыгаштың карааның чажы борбак-борбак баткаш, оџ-сиген кырынче дамдылап турган. Узун курт кээргээнинден ону оожуктуруп, сырбыкчыгаш дилег кылып четтикпээнде-ле дузаны каткан.

Чылан союп чоруткаш, чоогунда үнүп чыдар кара сугдан сугну аксынга пактааш, бичии хоранын дамдылаткаш, диин-

чигештиң хөрүктелген ыжык будунга чаап берип, кудуруу-биле оожум суйбагылаан.

Ооң ышкан будунуң ыжык сиңип, саргып аартыры оожурган. Чылан-даа, шывараш дээн соонда, союп чоруй барып-тыр.

Диинчигеш дыттар, пөштер бажы дамчып, ужуп шурап чорааш, БУРГАН БАШКЫНЫҢ эрттирип турган шуулганынга четтигипкен. Шупту-ла аң-мең, курт-кымыскаак, куштар аксы-сөзүн чугаалап, санал-оналын берген болган.

Диинчигеш БУРГАН БАШКЫ-ДАН дилегни кылып, санал-оналын чугаалаан.

- Дээрги БУРГАН БАШКЫ! Чыл санаашкынынче мергенугаанныг, дузааргак, хора чедирбес болза хоран-дылы эм-дом амытан, узун куртту чыл санаашкынынче кириеринерни дилеп тур мен - дээш, узун курттуң сеткилинден аңаа буян чедиргенин бирден бир чок төөгүп берген.

БУРГАН БАШКЫ Сырбыкчыгаштың саналы чөптүг-дүр дээш, чыланны чыл санаашкынын алды дугаары кылдыр томуйлаан.

Ол хүнден эгелээш узун курт-

томуйлаан.

Ол хүнден эгелээш узун курттуң хоранындан эм-таң кылып, ышкан, саргаан чүстөргө чаар болу берген. Ооң түлөп дүшкен кежин соңгузу доктаан инек-малынга кижилер дом кылдыр ижиртир болу берген-дир, оо!

Чойганмаа КҮЖҮГЕТ,
«Чечек» уруглар садының кижизидикчи башкысы. Кызыл-Мажалык суур.

Ендан АНАЙ-ООЛДУҢ чургаан чуруу. 15 харлык, республиканың Р.Көндөмбиль аттыг салым-чаяанныг уруглар школазы, 9 класс. Башкызы Казылган БИНОВА.

-КЫРГАН-АЧАМ ТООЛУ.

ЧЫЛГЫ МАЛДЫҢ ЧЫЛ САНААШКЫНЫНЧЕ КИРГЕНИ

Шыянам ам! Чеди-Хаан алыш-кылар черден чоруп, дээрже чаларап үнүп турар шагда, Курбусту бурган ак-көк дээрниң делгеминге, алдын-хүннүң чоогунга чурттап турар шагда болган чүве дээр.

Чудурук сынмас шыргай аргалыг, чулук саады саарлып турар Чуларлыг-Өзенге, чаңгыс калдар ыттыг, ушла-кырган ирей, кадай чурттап чораан чүвең иргин.

Кадай багай чадырын ээлеп, чай болурга өзен иштинден кат-чимизин, үүргөнезин, ай-бөзүн казып ап, хүн караанга кадырып, кургадып, оозун хоюглап хүнзээр турган.

Ашак күжүр, калдар ыдын эдэрткеш, ай балдызын чүктээш, аргазындан ыаштаар, аңнаар, аштан өлбейн, амыдырап чурттап келгеннер.

Бир-ле катап ашак аңнап чорааш, кончуг улуг олча омактыг чанып олурда, дааш-ла эвес дааш келген дээр. Келзе-ле, чел кудуруктуг, челип маңнаар, саяктаар, даалыктаар, кончуг улуг ногаан өңнүг аң келгеш, былгыргылааш, кижини ышкаш чугааланган:

— Артынчы, чүгүнү мээң ооргамче үндүр каавыт кырган, аал-ораныңга аппарып дөгүдүп чедирип берейн - деп-тир.

(тоол)

ашактын карак-кулаа баксыраан, оът-сигенге, арга-арыгга өңнөш, ногаан аъдын тыппастап эгелээн дээр.

Чеди-Хаан сылдыс ирейни кээргээш, оларның ачы-буянның, ногаан өңнүг, эрес-кашпагай хөлгезинин чүзүнүн өскертип бээр-дир деп бодай берген. Дээрден чеди алышкы, чөлээш ышкаш чеди чүзүн өңнү, чаъс-чайык-биле чажып бадырага, арга-арыгга оъттап чораан, чел кудуруктуг, чөлөр, маңнаар чылгы мал, чүзүн-баазын кылдыр хуула берген. Оларның аразында: кара, ак, доруг, шилги, сарыг, бора, кара-бора, кара-доруг, кызыл-доруг, ай, кыр, кула, сарала, хүрең, хоор, ала, сылдыс шокар дээш, кандыг чүзүннүг мал ында чок дээр, анаа кижини караа чылчырыктаар, кайгамчыктыг чараш, каш чүзүннүг болу берген. А кара чаңгыс сери адаанга турган аътка кайгамчыктыг хуулгаазын чаъс-чайык-биле келген өңнөр дегбейн барган чүвең иргин, ол ногаан хевээр арткан дээр.

Кадай малынга мал немежирге амырап, чаажыккан белерниң сүдүн саап ап, хымыс былгап, чемге ажыглап эгелээн чүвең иргин. Ирей, кадай хымыс ишкеш, артында-ла аарып чөдүрбөс болу берген.

Аскыр өөрү болган чылгызының аразында кызырак, богба, чаваа, кулуннуг белер-даа эңдерилген.

Эрги чыл эргинни артай базып, чаа чыл чаларадып кирер өйдө Курбусту бурган улуг чарлык чаалы үндүрген чүвең иргин. Чыл санаашкынының чеди дугаарынче олуртур аң-меңниң чыыжын кылып турган чүве дээр. Аң-мең, курт-кымыскааяк, кус-кун-сааскан санал-оналын кирип, чалбарып тейлеп турган чүвең иргин. Ынчап шоогайнчып турда, хүн-даа эрткен, дүн-даа дүшкен. Арганың аң-мени аагайнчып-чиигейнчип тарап чоруткан.

Аңаа чергелештир Чеди-Хаан сылдыс чайнап үнүп кээп, Курбусту бурганга мөгейип, аът малдың эрес-кашпагайын, ажылчын кежээзин мактап, аал-оранга, кижилерге ажыктын төөгүп чугаалаан. Шак ол үеден эгелеп аът малды чыл санаашкынынче киирген.

Ирей, кадайның чаңгыс борбак ногаан аъдын алдыгы Майдыр Бурганны уткуп чалаар хөлгө кылып, хүрээ-хиитче чоруткандыр оо!

Чойганмаа КҮЖҮГЕТ,
Кызыл-Мажалык суурда «Чечек» уруглар
савының кижизидикчи башкызы,
Тоолду бичии уругларга М.Б. Кенин-Лоп-

зы-биле ол аңның ооргазынга ора дүшкөн.

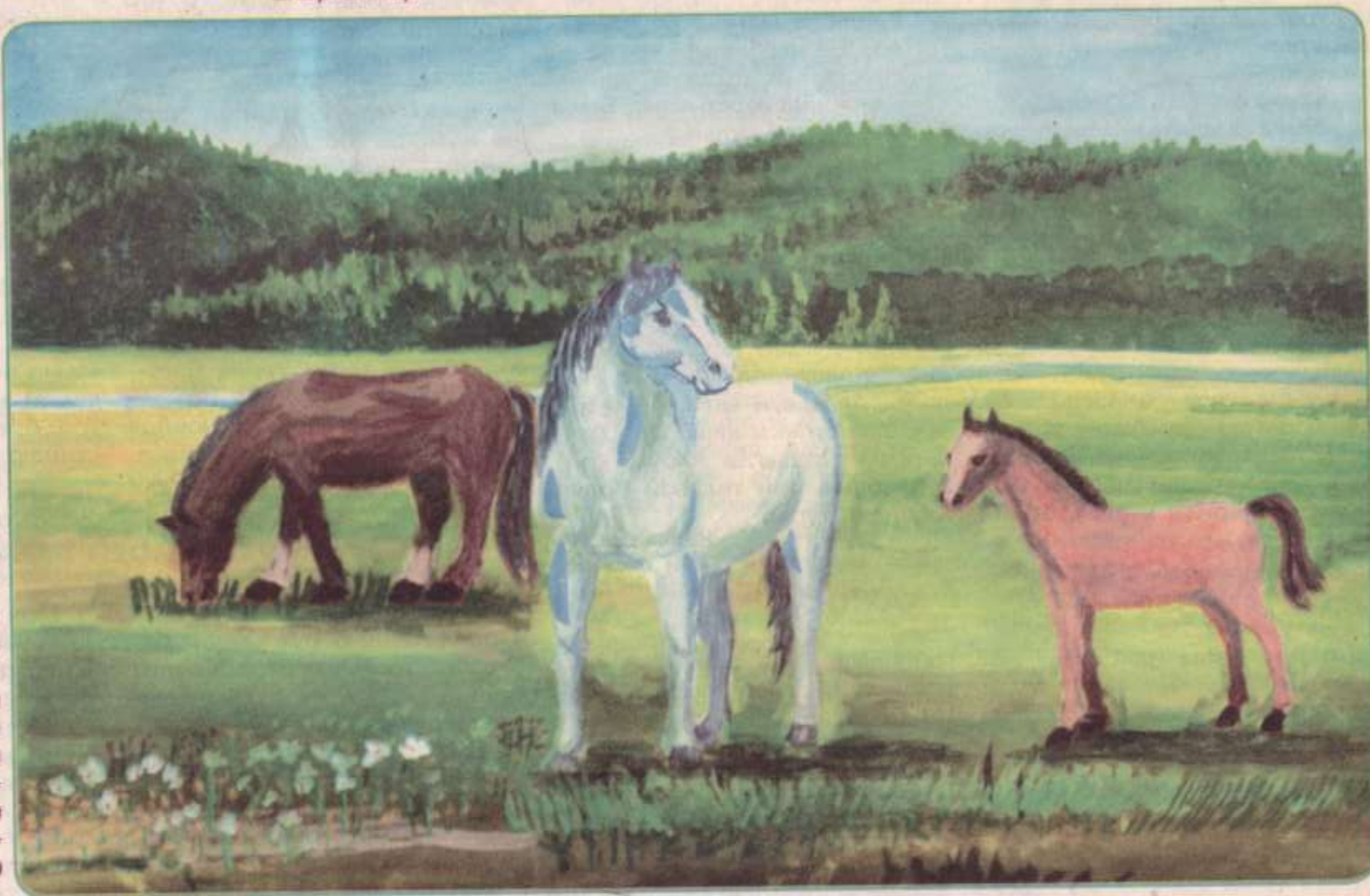
Кашпагай, чүгүрүүн кижиге кайгап хан-мас, кайгамчыктыг аң болган. Карак чивеш аразында ирей, ка-дайның чөвүрээ ча-дырынга чедип кээп-тир. Ашак дүшкөш, артынчы чүгүн чүглө дүжүрүп четтик-кен, ол кончуг улуг аң Чуларлыг-Өзенче караш-ла дээн.

Ол хүнден эгелээш ашак ногаан өңнүг кончуг кашпагай улуг аңы-биле эгнайыралдыг болуп, ону бодунга чаажык-тырып өөредип алган чүвөң иргин.

Дээрден Курбусту бурган, Чеди-Хаан алышкылар чергелештир оруп ап, ушпа кырганнарга хөлгө болган эрес-кашпагай, экииргек ногаан айтты көргөш мага-дап, кайгап харап олурганнар дээр. Чо-орту Чуларлыг-Өзенге чылгы мал, өзүп-көвүдөп эгелээн-дир эвесле.

Чылдар шууштур эрткен тудум, күжүр

мас, соок-шыкка алыспас дижип турар *Игорь башкы-биле сүмөлөшкөш бижидим.* апарганнар.

«КЫРГАН-АЧАМ ЧЫЛГЫ МАЛЫ». Серен ДОНГАК чураан. 6 «д» класс. Республиканың Р. Кенденбиль аттыг салым-чаяанныг уругларның уран чүүл школазы.

ХОЮГ ДУКТУГ ХОЙ МАЛЫМ

(тызга тоол)

Бир ле хүн Бичии-Мөөвей

Бир ле хүн Бичии-Мөөвей
Биче-Тейниң чогазынга кодан
сыңмас хоюн кадарып чоруур-
га, Кара Дээрниң Кара куску-
ну Бурган башкының чарлыын
кылып, кускуннан эдиң келген
иргин:

Бир ле хүн Бичии-Мөөвей
Биче-Тейниң чогазынга кодан
сыңмас хоюн кадарып чоруур-
га, Кара Дээрниң Кара куску-
ну Бурган башкының чарлыын
кылып, кускуннан эдиң келген
иргин:

Биче-Тей чурттуг Бичии-
Мөөвейниң даялап туткан хоюн
байның хаалары өдекке эккең
дөгергеш, Караты-Хаанның
чаңгыс уруунга кара мүнүн
ижиртип, калбак чарнының
эдиң ара-албатызынга амза-
дып читтиптерге, уруг сегереп
туруп кээп, үнмээн үнү үнүп,
каттырбаан каткызын каттыр-
ган дээр, Хаан эткен сөзүңгө
ээ болуп, Биче-Тей чурттуг
Бичии-Мөөвейге чаңгыс кызын
калай кылдыр бээр ужурга та-
варышкан.

Бичии-Мөөвей хойнун
чаңгыс-сүмезин күүседип, аал-
коданынга өстүрүп, кадарып,
ка кускунны шыыг кылып, дову-
ун хемдээш, кайгал-эрес оон-
дуг болуп, дорзуун хемдээш,
чүгүрүк айттыг болуп, хаан-
ның чаңгыс кызы-биле бай-
шыырак, амыр-шөлээн чурттап

чорлаан чүвөң иргин.

Бир ле хүн Бичии-Мөөвей
Биче-Тейниң чогазынга кодан
сыңмас хоюн кадарып чоруур-
га, Кара Дээрниң Кара куску-
ну Бурган башкының чарлыын
кылып, кускуннан эдиң келген
иргин:

— Аът чылы амыргын чо-
рупту, ону солуур онзагай
амытаннарның тыңжы болур,
ара-албаты, аң-мең чыгыңар!

Бичии-Мөөвей кара дээр-
ниң Кара кускунунун чарлыын
дыңнааш, Биче-Тейниң кы-
рынче Алдын даңгыназы-биле
үнүп кээп, тос-карак-биле ак
сүдүн алдын хүнүнче, ак-көк
дээринче чалбарып, тейлеп
чашпышаан, йөрээлин салган-
нар дээр.

Айдың Айым, өршээ!
Чырык Хүнүм, өршээ!
Мөңгүннелчек

сылдыстарым, өршээ!
Алдынналчак
шолбаннарым, өршээ!
Дугланчак Дээрим Тиң,
өршээ!

Ачылыг аът чылын
солуур кылдыр,
Хоюг дуктүг, кончуг
ажыктыг
Хомус үннүг, кажык,
довуу сүүзүннүг
Калбак чарны караң көрнүр,

Кара мүнү эм-таң болган,
Кайгамчыктыг ажыы улуг
Ээзинге эргелиг хойну —
чыл санаашкынынче кири-
рин дилеп тур бис, Дээрлерде
Деңгер Бурган! — деп чалба-
рып тейлээш, аалының үннө
чорупканнар.

Дээрлерден Деңгер Бурган
дүжүп кээп, аалаан-чиилээн ар-
га-арыгның аң-меңинге, кушта-
рынга, курт-кымыскайктарына
чарлыын дыңнаткан.

— Биче-Тейни эжелей
чурттаан ак-сеткилдиг, ажил-
чын-кежээ, мерген угаан-
ныг. Бичии-Мөөвей биле
Алдын даңгыназының кижиге
төрелгетениниң мурнундан
кылган йөрээл сөзүн чөпсүнүп,
хомус үннүг, хоюг дуктүг хой-
ну чыл санаашкынынче саадап
олуртуп тур мен!

Ол хүндөн эгелээш хойну
чыл санаашкынынче кирип,
кижилерге ажык-дүжүү аажок
улуг амытан деп санай берген-
дир оо!

Чойганмаа-КУЖУГЕТ.
Кызыл-Мажалык суурнун «Чечек»
уруглар садының кижизидикчи
башкызы.

Тоолда кириген аттарны Монгуш
Кенин-Лопсанның «Кара-Дээрниң
тыңжы» деп номдан үндөзилеп ал-
гаш, уругларга таарыштыр чогадып
бижидим.

2015 чыл Февраль 6

ЫТТЫҢ ЭШ ДИЛЕП ЧОРААНЫ

(Ненец улустуң тоолу)

Ыт шаг-шаанда аргага чааскаан чурттап чораан. Чааскаан чурттаарга чалгааранчыг болу берген. Ол кады чурттаар эш дилеп чорупкан. Ынчап чорааш арганың ак коданынга ужуражы бергеш чугаалаан.

— Койгун, койгун! Кады чурт-

тап көрээлем!

Ындыг-дыр дээш, олар ийилээ удуп чыдыпкан.

Дүн дүшкен, ыт ээрип-ле үнген.

— Чүге ээре бердиң? – дээш койгун аажок-ла корткан. – Бөрү чедип келир болза, бисти чиптер дээн.

«Койгун дыка-ла кортуктур» - деп, бодааш улаштыр бөрүнүдилеп чорупкан.

Бөрүнү тып алгаш, кады чурттаалам дээрге, ол чөпшээрешкен. Дүн дүшкен, ыт ээрип-ле үнген.

— Чүге ээре бердиң? – дээш, бөрү корга берген. – Адыг чедип келгеш, бистиң ийилдиривисти чиптер дээн.

Ыт улаштыр адыг ирейни дилеп чорупкан.

— Адыг, адыг! Кады чурттап көрээлем!

Адыг чөпшээрешкен. Дүн дүшкен, ийилээ удуп чыдыпкан, хеп-хенертен ыт ээрип-ле үнген.

— Чүге ээре бердиң! – дээш, адыг аажок-ла корткан. – Аңчылар келгеш бисти боолап кааптар дээн.

Адыгдан чарылгаш, ыт аргаже маңнап кирип каан. Ол-ла маңнап чорааш, боолуг кижиге таваржы берген. Ыт чугаалап-тыр:

— Кижиге, кижиге! Кады чурттап көрээлем!

— Ынчаалы харын. Кады-кожа чурттаарынга катчып тур мен! – деп, кижиге харыылаан иргин.

Ыт биле кижиге кады чурттай берген. Бир катап караңгы дүне араатан кедеп кел чыдарын билеп каан. Ыт чиртиледир ээре берген. Ыттың үнүнден кижиге оттуп келген.

Ол коргар туржук, харын мынчаар алгырган иргин:

— Ээр-ле, ээр-ле, коданчы ыдым! Чедип келзе, кулугурну ызырывыт. «Чогум чүве бо-ла-дыр! Чырык чер кырында кижиден артык дидим чүве чок-тур! Бүгү назынымда кижиниң өңнүү болуп артып калыйн» - деп, ыт боданган иргин.

Чойганмаз КҮЖҮГЕТ
очулдурган.

Кызыл-Мажалык суурнуң
«Чечек» уруглар садының
кижизидикчи башкызы.

Ш
Ы
Я
Н
А
М
!

ДАГАА ЧҮГЕ ЧУУРГА- ЛААР БОЛГАНЫЛ?

(Африкада хауса чоннун тоолу)

Бир-ле катап арганың кужу Дагаага чугаалап-тыр:

— Чалгыннарың бар-дыр, чүге-ле сен ушпас болганың ол?

Кыдыындан арганың кужу келгеш, ооң ажил-херээнге киржи бээрге, Дагаа хомудаанындан, ырадыр чоруур бодай

берген. Ынчалза-даа арганың кужу чугаазын уламчылаан:

— Кажан бир аалдың ээлери сени соп чиптерлер. Ынчаарда аргаже чорупканың дээрэ эвес бе?

Дагаа ооң чугаазын херекке-даа албаан.

Удатпаанда аалдың ээлери ону соп чиир деп турарын Дагаа билип кааш чорупкан.

База-ла арганың кужунга чеде бээрге, ол мындыг сүме каткан.

— Сен хуннүң-не чуургалап, оолдаар болзуңза, ээң ынчан сени дириг арттырып каап болур.

Дагаа ол сүмени чөпсүнүп, хуннүң-не оолдап, чуурга төрүүр болу берген. Арганың кужунуң берген эки сүмезинге Дагаа сеткилиниң ханызындан өөрүп четтирген.

Чойганмаа КҮЖҮГЕТ очулдурган. Кызыл-Мажалык суурда «Чечек» уруглар садының бирги категориязының кижизидикчи башкызы.

АВГУСТ

Хову-шөлге, шынааларга,
Хоор тараа алдынналыр.
Машиналар, комбайннар
Байлак дүжүт ажаап кирер.

Кээргеннер пөштер баштап,

Бышкан сайын чыып чиир.
Хемнер суунда оожум чалгыг
Бырлаңайнып чайнап чыдар.

Арга-эзим өңүн солуп,
Алдын күстүң кээрин оштаар.
Элбек дүжүт «үүжелээн»,
Энерелдиг август ай ол.

Байыр чедиришкени

Август 4-те «Сылдысчыгаш» солуннун кол редактору, бистиң удуртукчувус Александр Сан-оолович ШОЮННУҢ төрүттүнгөн хүнү. Ынчангаш Александр Сан-ооловичиге төрүттүнгөн хүнүн уткуштур «Сылдысчыгаш» солуннун коллективи чүректің ханызындан изиг байырывысты чедирип, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чогаадыкчы чедишкinnerни күзеп тур бис.

Александр Сан-оолович хөй чылдарда уруглар-биле сырый харылзаалыг ажилдап чоруур болгаш, сагыш-сеткили аныяк, чиик адак, бир-ле чаа чүве бодап тып алган чоруур кижиге. «Сылдысчыгаштан» аңгыда ол уругларга сеткүүлдер база үндүрүп эгелээн. Ынчангаш олут-чыдын чок, омак-сергек даргавыстың чогаадыкчы ажылынга чаа-чаа ажыдышкынарны күзедивис.

«Сылдысчыгаш» солуннун коллективи.

ачазының аажызының чиктин кайгал сактып келген. Авамны эмчиден үндүр биюлкенде, ачам чүгө өөрүөс кижн боор деп боданган.

Эртенинде авазы чедип келген. Кызылда чурттап турар төрөлдери биле кады келгенер. Машинадан дүжүп кээрге, авазының шагырап-баксырааны кончуг көзүлгөн. Изигде шылап турупкан-дыр, дыштанып чытсын дээш орунун эдип берген. "Кандыг турдуңар, урутларым, мени сактып турдуңар бе?" — деп, авазы уругларын чанынне кый деп алгаш, чассыдып чугаалаан.

Келгенинден бээр каш хонук эрткен авазы ам-даа турбас чыдар болган. Чайның кончуг изиг үези — чеди ай.

"Кат быжып эгелдэн, улус каттап чоруп турар апарган, авай. Бис калкан чоруур бис? Сеңээ агаарлыг черге эки звесле? — деп, Эля бир хүн айтырган.

— Харын аан, уруум. Уениң чараш, магалыг деп чүвезин. Мээң-даа кончуумну, мылчеп чыдап бээр. Черле чоруур бис, уруум — дээн.

мен амар дырап берип тургай-ла мен — дээш ынаваан. "Ажырбас, уруум, чаш өзүп кээр. Меңээ бергези кончуг ышжакыл. Бажымда аарышкылыг кончуг шыашиклер үнүп келген, дыраарда бергедээр-дир мен. Көрүп көр даан, хей сыкыртып каалкан эмнерниң салдары ирги бе?" — дээн. Шынал-ла, хөөкүй авазы та канчал шыда-жып турган, ыңдыг чүвө аарыш-кылыг болбайн канчаар. Авазын кээргээш, чажын чолдайтыр кезип берген. Кескен чашты өрээш, бодунуң чажынга улаштыр туткаш: "Көр даан, авай, чаражын, мылдыг узун чаштыг болган болзумза" — дээн. "Ажырбас, уруум, сээң база ынааар өзүп кээр — дээш, авазы хая көрнү берген.

Авазын өөртүр дээш амданыг чем кылып бээрге, ону-даа чивес: "Бични турзун, уруум, ычаш чип аар мен" — дээр. Ол хирезинде чеми олчаан турар. Көргөн кино-ларын, номчаан номнарын-даа чугаалап берип, авазын чардык-тырар дээш кызып-ла турган.

Эляның улуг угбазы кээрге: "Бо аарыг мени салыр-даа хире звес-

Эмчилер келгеш, сыкыртып каарга, авазы чүгээр апарган. Эля ыглап каалкан арнын даштын сугта чуп алыр дээш үнө берген. Бажымда улус алгыркып, девидеп турар боорга, кире халып келгеш, ава-зының чанынче баар дээрге эрт-тирбес болган. "Ынаар барба, уруум. Аваң ам чок ышжакыл — деп, авазы ыглап турган. "Авазын болза-даа азыраан уруг боор, ажырбас, эрттирер — деп, улуг апарган кырган чугаалаарга, Эля-ны эрттирилкениер. Өрээлдин эжик аксынга келгеш, шинчеп чадап каан. Оон ыңай чүпү-даа салынмас. Коргунчуун, ээнзиргейин. Чаа-ла чаап турган чашы чүгө аязы берди, бо хүн чоп мылчаар хүнөп келди? Авазының хүлүмзүрүүн солуур дээн ышжаш көгүдүп хүнөп турары ол бе? Ыңдыг анык, чараш авам аарыгны шыдажып эрте бээр деп дыка-ла бүзүрөп турган мен. Канчал чурттаарыл ам деп хөрөк-чүрээ чарлы бер чазып, ыглап-ла, ыглап-ла олурган.

Ава чокта чер-делегей хоо-зургай, ээн...

Эльза ООРЖАК.

ИЕМНИҢ АВЫРАЛЫ

Чалтанчыг, чаш, бични төлдү
холга тудуп,
Чаактарын сагыш хандыр
ошкар-чыттап,
Өөрүшкүден сыстып келген
караң чажын
Өзүп келгеш, төлдүг болгаш,
билип чор мен.

Ава кижн аас-кежин — ажы-төлде,
Амыдырал оруун тывар дүлгүүрү деп,
Амыр-дыш чок, түрөп чорааш
өстүргениң

Хову-шатта шагда "удаан" ада-иём
Холдарымны чылдыр тудуп куспактаптар,
Хоочуннар — артып калган үе-чергем,
Кожамыктап, мени үгдөп чыгып кээрлер...
Төрзөн черим арыг-чаагай агаарыңа,
Төрүттүңгөш, ойнал өскөн шыктарымга,
Сеткилимни оожуктуруп дыштандыргаш,
Сергек-омак аалымче айттаныр мен.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Кызыл хоорай.

2011 чыл. Февраль.

БОЛЧАГ ШАГЫ

Хүңгө чайнаан Хемчик хемниң агымнары
Хүлүмзүрзэн шырай-арның сагындырды.
Четтинчиклеш эрик черге маңагылааш,
Чечектерниң чараш-каазын магададым.

Чараш, аккыр хадынар, чодураазы
Чайганмышаан, агым сугда көрдүңүлөп,
Ала-чайгаар душчуп келген ийн бисти
Алаң кайгал сонургаан дег, шылырадым.

Каш айлар караңнадыр шуужуп эрткен,
Катап база болчаг черге жуурашкаш,
Айлаң куштар мыжыражып эдип турда,
Аваар, оожум ынакшылыг илереттин.

Сактырымга аны-мени дырнал кааштың,
Сарыым сени билген ышжаш орандылар,
Шалкын хем дег соккан чүрээм тиккөңейип,
«Шала дүргөн харың бер» деп дүвүредим.

Чойганмаа КҮЖҮГЕТ,

"Чечек" уруглар садының кижизидикчи башкызы,
Кызыл-Мажалык суур.

ТЕС-ХЕМИМ

Алды чүзүн малы алаактарын долган
Өгбелерим чурту — өлчейлиг бай Тес-Хем.
Кажанда-даа меңээ хайым Тезим эргим
Чүгө дизе? — ында чүдүг-сүзүүм арткан.

Тес-Хем унун каастаан делгемнери шыргай,
Чыжыргана доо-ла, чып чип — дээнзиг чалаар.
Сыдым туткан эрес чылгычы эр эртен
Чывар уткуй, өткүт сыгыт ырын салыр.

Дыңгылдайлаан эткир тыва оолдуң ырын
Тес-Хем кежир моол кыс дендин таалап дыңнаар.
Кажанда-даа меңээ хайым Тезим эргим
Чүгө дизе? — ында чүдүг-сүзүүм арткан.

Алаат ЧИНМИТ

ДОШКОЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ

им соревнование «Кто быстрее съест пельмени».

Проводится игра.

Ведущий: Ни один тувинский праздник не обходится без борьбы «Хуреш». Выбирают судей и секундантов. После построения борцы исполняют «Танец орла». Объявляют, кто с кем будет бороться. Перед схваткой борцы опять исполняют «Танец орла», кланяются в знак уважения друг другу и начи-

нают схватку. Национальная борьба «Хуреш» богата и разнообразна приемами.

Вот так и праздновали в старину Шагаа, и мы с вами тоже празднуем. А теперь приглашаем на угощение, а потом – катание с горки.

Дорогие гости! Приглашаем вас всех отведать национальные блюда с тувинским чаем. С Новым годом! С праздником Шагаа!

МЕЖЕДЕ ЧУЖУН

Барыын-Хемчик кожунунуң Кызыл-Мажалык суурда «Чечек» уруглар садының кижиздикчи башкызы Чойганмаа Хөвөң-ооловна Күжүгөт-хостуг үезинде шүлүктөр бижиринге сонугалдыг. Ол уругларга таарыштыр бижээн шүлүктөрин бистиң сеткүүдүн редакциязынче чоруткан. Ам оларны номчукчуларның кичээнгейинге бараалгаттывыс.

КЫШ

Чаңчыл болган ээлчээ кээрге
Харлыг кыш-даа аапдап келди.
Чаштар шупту өөрүп-хөгнөп
Чаган харны магадап тур.

Хоюг харны тудуп аарга,
Холга эрээш, дамдыпай бээр.
Кайкамчыктыг солун чүүлдү
Катап-катап көрүп турлар.

Чажыттарын санап четпес
Чараш, уран бойдузувус
Солчуп эртер үепери
Сонуурганчыг болуру чөп.

ИНЕК

Хоюг сүдүн саап алгаш
Хойтпак, тарак кылып ижер,
Ийи адыр мыйыстарлыг
Инек малым ажыы улуг.

Кыйгырарда хөөг-хөөг дээр,
Кылаштап кээр уганныгбай.
Чараш шокар бызаазын
Чаптап чылгап тургулаар.

ЭНИК ЫДЫМ

Өөрөнгөш келиримге,
Өөрзөн ышкаш уткуп алыр.
Оюн эзреп, чыда дүжүп,
Оглангылап халыыр.

Кудуруун муна каапкаш,
Кулактарын сүүрөртипкеш,
Эзрип халып турар
Эник ыдым коданчы.

АВАМ ХОЛУ

Хоюг, чымчак авам холу
Ховар чараш алдын ышкаш,
Кадыг, чымчак ажылдарның
Кандымын-даа кылып кааптар.

Аалга оргаш анаа орбас
Алгы эттеп, даараныр,
Авыралдыг буян сиңген
Авам холу шөвөр, кежээ.

Ажы-төлү, уругларын
Ажып-ныке өөрөткен,
Алдар-аттыг авам холун
Алгап-мактап сүзүгледим.

Соокта-чарда иженирге
Хоргангылап кестигилзэн,
Сорбуланган ийи холун
Солуптар ындыг эртин чок.

ХУУЛГААЗЫН КОЙГУНАК

Часкы хуннун херелн
Чайгаар черин оттурар.
Арганың бир чараш аны
Аккыр хевин солуп аар.

Кыштын соогу дүшсе-даа
Кылын дүгү доңурбас.
Чечек-чимис частырга
Черге өңөш апаар.

Бойдус ышкаш өңүн солуп,
Борбак талдар кардын чинр
Майтак-майтак буттарлыг,
Маңнап шураар койгунак.

БУЛУТ

Ырак дээрде булутту
Ылап топтап турарга,
Ыт, хой-даа апаар,
Ындыг кончуг тывызык.

Все по местам!
Последний парад наступает.
Врагу не сдается наш
гордый "Варяг!"

Пощады никто не желает..."
— Бо ыры кичээли эвес-тир,
Сайы-ун-оол. Кичээл дээрге сээң
концертин эвес-тир. Амдызында
демдек салбас мен, дараазында
кичээлде албан айтырар мен.
Бодамчалыг харыылаар сен —
дээш, башкы эживисти олуртуп
хаан.

Дараазында хүн геометрия
кичээлинде Сайын-оол самбырага
чеде бергеш, бир теорема көр-
гүзөр дээш чуруп, шыйып, оозун
дүргөн-дүргөн балап, оон база
катап шыйып, чуруп туруп берген.

— Харыылаарыңа белең сен
бе, Сайын-оол? — деп, башкы

— Көрбөй турганың шын, эш,
чаңгыс черге баглап каан аът
ышкаш турбас кижиле болбазык мен
бе. Чүгле соолгу беш чыл дургу-
зунда Аргентина, Бразилия, Чили,
Уругвай, Экватор, Токно, Канада,
Танзанияга четкеш келдим. А мени
бээр Кызылче чалаан. Мында улу-
зун реформазын кылып чадал
туруп берген көрбөс сен бе, эш!
Дузалажып хор деп чалаарга, ам
канчаар, чедип келгеним бо. Ам
чайым чогул, эжим, мында бир
намыга хурал эрттирер болган
кижи мен, ынаар далажып бар
чыдыр мен — дээш, шагынче
көргөш, хирт дээн.

Оон соонда каш хонганды
Сержиң-биле кудумчуга ужуражы
берген мен. Амыр-менди солчул,
мындаа Сайын-оолга ужурашка-

реформаны Сайын-оол кылыптар
турган чүве болза, амыдырал
шагда-ла чечектели берген турар
ыйнаан. Аксы-биле аал көжүрер,
дылы-биле дыт ужураш кижиле-дир
ийин. Чүге ыңдыг сен дээрге дарга-
ларың хөй кезин черле шупту
ыңдыг болур чүве дээш алдырбас.

Алыс боду онаашкан ажылыңа
кызылы кончу, бистерни, өг-
бүлезиниң иштин, уруг-дарыын
активистен элетпейн, хырнывыстан
аштатпайн чоруур ююк чүве. Кады
чурттаарга, харын-даа көглүт ди-
вес силер бе! Өске улустар канчаар
айын тыппайн, мунгарал-дегереп
турда, күжүр Сайын-оол дүште-
даа чок, каттырып басып чоруур.

Сержиң чугаазын дооскаш,
холун чайып байырлашкаш, рынок
кайы сен дээш шала далаш басып-
кан...

"Шулуртқайып турбайн,
Шупту дейде ырлажымлы."

Бирээ, ини, үш, дөрт,
Бир дем-биле бадыраалы!"

Валерия КОНГАРНЫҢ фотостуды.

Бажым дүгү көргөргени
Кыраанымның, чонзонимның
Барымдаазы эвес-тир деп,
Кым-даа ону эки билир.

Эрткен оруум эки-багын
Эргий көрүп түнүзөр дээн мен.
Маадыр-оол ДАНЗЫН,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

АЙЫРАҢНААН ЧЕЧЕКТЕРНИҢ АЯЛГАЗЫ

Айыраңнаан чечектерниң аялгазы
Айнып, хүнүнүң херелинге саглаңчады.
Кожа-кожа аалдарның уруг-дарыы
Кодан сынмас арбын малдың эткен үнү.

Чада салган хевис ышкаш шыгывыска
Чашкы шаавыс сайзанаан тип аалдажып,
Саарыгың чараш дажын эт-сеп кылып,
Сагыш хандыр ойнавышаан, өзүп келдин.

Аргазыме кире бергеш, чулуун тынып,
Араышта тымызктап, тоолдажып,
Кызыл-йылан буттар-биле чаржып ойнап,
Кызыг-чай чок кожамыктал чоргулаар бис.

Эрем черге эштип, шымнып, чашканыжып,
Эрик кыдым элезинге дүрзү кылып,
Эргеленип ойнап өскөн Хеминим уңу
Эртеңки хүн херели дег, чырык, чылыг.

Үе буру чаңгыс черге турар эвес,
Үргүлчү-ле солчул келир эргилделиг.
Чашкы шаавыс сактымшыны бооп,
Чайгаар ырап, дүжүмде дег, сагындырар.

Ам бо хүнде ажы-толдуг, ажыл-иштиг
Амыдырал узун орун уламчылап...
Айдың чырык кексээрде чыдып аар мен,
Айыраңнаан чечектерниң аялгазы чаңгылаңыр.

Чойганмаа КҮЖҮГЕТ,
"Чечек" уруглар садының кижизидикчи башкызы.
Кызыл-Мажалык суур.

Чаа тывызыктар

1. Хеминге тудугжу,
Кексээ дирткен ажалчын.
(Кундус).

2. Дендин халын изиге-даж,
Дүктүс моюндурүүн-уштуп
болбас.

(Арзылан).

3. Өвүр биле Монгун-Тайга
Өскөн чуртум ол-ла чүве.
(Тарбаган).
Болат-оол ХОМУШКУ,
хоочун башкы.

Өвүр кожунун.

Игил и Хомус.

Давным-давно на берегу небольшой реки стояла юрта. В одной из них жила маленькая девочка Чинчи. Однажды она пошла в лес за ягодами. Она ушла далеко-далеко от своей юрты. Вдруг Чинчи услышала волшебные звуки из пещеры и заглянула в нее. Войдя в пещеру девочка увидела как спорят между собой Хомус и Игил.

«Я самый лучший, древний среди традиционных струнных музыкальных инструментов занимаю особое место. Неразлучный спутник многих народных музыкантов, исполнителей хоомей и сыгыта. Про меня говорят в легендах, сказках, преданиях, песнях. Я имею две струны из конского волоса, кожаную деку, овальный корпус, переходящий в шейку, а заканчиваюсь резной головой лошади. Изготавливали меня из лиственницы, она дает более мягкий тембр. Но реже используют ель, сосну и кедр».

«Нет-нет! Я самый распространенный, как в прошлом так и в наше время. Я представляю собой железную развилку «чаактары» - щеки, со стальным языком посередине «дылы» - язычок. Имею форму корпуса дугообразную, ромбообразную. А футляр в форме национальной обуви «кадыг-идик», и ярко разукрашенный национальным орнаментом. Он очень удобен, красив и надежно предохраняет хрупкий язычок хомуса от поломки. Я самый удобный, маленький. Особой популярностью пользуюсь среди музыкантов, и даже простых жителей аала».

Вдруг хомус увидел, как вошла Чинчи. Девочка подошла к инструментам и спросила:

- О чем вы так горячо спорите?

Опередив хомуса, «запел» игил:

- Девочка, рассуди нас, пожалуйста! Мы спорим о том, кто лучше. Я или хомус.

Чинчи улыбнулась музыкальным инструментам и сказала:

- Вы оба хороши. Ваше звучание напоминает мне горные степи, журчание ручья и Родину. Игил, на тебе можно играть колыбельные, которые пела мне мама. Какие дивные звуки ты извлекаешь из себя! А ты, Хомус имитируешь звуки леса, чирикание птиц, пение перепелки, крик журавля, ржание лошади и конский топот.

Сказав это, она помирила Игил и Хомус. С тех пор, стали эти музыкальные инструменты незаменимыми в ансамблях, в этнических группах.

Воспитатель 1-ой категории Чойганмаа Ховен-ооловна Кужугет МБДОУ детский сад
«Чечек» комбинированного вида села Кызыл-Мажалык.

Арганың онзагай дириг амытанныары.

Кыш душкен, чаа чылдың байырлааы чоокшулаан. Бичии Койгунак чайын кады ойнап-хөглөп турган эштерин сактып келгеш, өөрүп каттыргылап каап чыткан. Ол өңнүктерин чалап алып дээш, үнгүрүнден үнүп чорупкан.

Койгунак бир-ле дугаар Адыгжыгаш өңнүүнүн ижээнинге шурап чедип кээп-тир. Оожум соктагылааш, Койгунак, Адыгжыгашты кый дээн.

-Адыгжыгаш, Адыгжыгаш оттуп көр, чаа чылды уткуп ойнап-хөглөп чуңгулаал!

Адыгжыгаш ижээнинден үнмейн-даа алтырган:

-Адыглар бистер онзагай болдур бис ийин. Узун чайны, алдын күстү улчул-тояп, арга-арыгның кат-чимизин чыып чип, хемнер-суглардан балык тудуп ап, күш киир семирп алгаш, кышты өттүр ижээнивиске удуп кыштаар. Час дүжүп, хар эрип, хүн караа чылып келирге, ижээнивистен үнүп келгилээр болдур бис ийин, Койгунчугаш. Чараа-Чечен өңнүүвүстү чалап ап көр- дээш, ынаар-ла шимээн барган.

Койгун ол ынчап амырап-хөглөп чорааш, кончуг улуг дыт чоогунда Чараа-Чечен өңнүүнүн үнгүрүнге чедип келгенни билбейн барган. Чараа-Чеченниң үнгүрүн оожум соктааш, кыйгырган.

-Чараа-Чечен, Чараа-Чечен, оттуп көр, өңнүк. Чаа чылды уткуп, ойнап-хөглөп чуңгулаал!

Чараа-Чечен үнгүрүнден үнмейн-даа чугаалаан. Бистер Чараа-Чеченнер онзагай болдур бис ийин. Соок дүжүп келирге, чылыг үнгүрлеривиске киргеш, кышты өттүр удуп кыштаар бис. Час дүжүп, хүн караа чылып, оът-сиген ногаарарып, хар эрий бээр, үнүп келир бис - дээш, ынаар база-ла шимээн барган.

Ол ынчап чорааш алаакка чүзүн баазын чечектер аразынга сывыртажып ойнап турган курт-кымыскактар, чараш ховаганнарны сактып келгеш, ынаар шурап чорупкан.

Алаак ишти шып-ла шыпшың, хүн караа шонуп кээрге, ак хар алдынналып чайынналып чыдар болган. Ховаганнар, курт-кымыскактар шагда-ла ыяштар хозунче кирип, удугулай бергилээн. Койгунак курт-кымыскаак, ховаганнар база онзагай болган-дыр деп билп кааш, муңгаргай үнгүрүнче чанып чорупкан.

Орук ара чанып оргаш, кончуг улуг сыынга таваржы берип-тир.

Сыын Койгунактың хомудалын дыннааш, кээргеп, адыр мыйызының аразынга олуртуп алгаш кончуг улуг тайга-тандының кырын көргүзүп, кажан-даа эривес мөңгүннелчек меңгилерге чуңгуладып, сагыш хандыр ойнадып, чаа чылды уткуп байырлааннар. Койгунак омак-хөглдүг үнгүрүнче чанып кээп, чаа чылды онзагай уткуп алганынга кончуг өөрээн-дир оо!

Чойганмаа Күжүгет
Кызыл-Мажалык суурнуң
«Чечек» уруглар
садының кижизидикчи башкызы

МЭЭҢ АВАМ

Инек-малдың, өшкү-хойнуң сүдү-биле
Итпек, тарак, курут кылгаш, кадырып бээр.
Ийи холу куруг орбас, даараныр
Ием ышкаш онза кижиге тыппас-даа мен.
Үүргене, чодурааны кургаткаштың,
Үзүм-чигир холупкаштың, кадык кылыр.
Үргүлчү-ле хүлүмзүрүг арнын чазаан
Үүлө-херээ чогуу чоруур мээң авам.
Ааржызын аскап алгаш, кургаткаштың,
Арбай, көже далганынга холуй былгаар.
Ажыл-ишке өөредип кижизиткен
Ажы-төлгө чагыг-сөстүг мээң авам.
Сыңый, хырын долдур куткаш,
Саржаг, үзүн үүжелеп, шыгжап алыр.
Сагыш-сеткил омак-сергек мээң авам.
Алызында назы-хары дөгзөн-даа бол,
Аныяксыг, чиик ада кол-ла хевээр.
Аян ырлыг, аштыг-чемниг мээң авам
Аравыста чурттап чору, чоргааранчыын!

**Чойганмаа КҮЖҮГЕТ,
кижизидикчи башкы.**

Кызыл-Мажалык суур.

КҮЗЕЛ ЫШКАШ БОЛГАН БОЛЗА...

Күзел ышкаш болган болза,
Хүнге барып четсимзе, де.
Ал-ла сагыш ышкаш болза,
Айга барып четсимзе, де.

Сеткил ышкаш болган болза,
Челээш ышкаш хуулзумза, де.

Сагыш ышкаш болган болза,
Чалгынныг куш болзумза, де.

Бодал ышкаш болган болза,
Богда бурган болзумза, де.
Бойдус ышкаш болган болза,
Болган-на-чок хуулзумза, де.

Бораш ОНДАР.

Суг-Аксы суур.

АЙЫРАҢНААН ЧЕЧЕКТЕРНИҢ АЯЛГАЗЫ

Айыраңнаан чечектерниң аялгасы
Айнып, хүнүң херелинге сагланчады.
Кожа-кожа аалдарның уруг-дарым
Кодан сырмас арбын малдың эткен үнү.

Чада салган хевис ышкаш шыгыныска
Чашкы шаавыс сайзанаан тип аалдажып,
Саарыгның чараш дажын эт-сеп кылып,
Сагыш хандыр ойнавышаан, өзүп келдим.

Аргазыңа кире бергеш, чулуун тынып,
Аравыста тывызгыктап, тоолдажып,
Кызыл-даван буттар-биле чаржып ойнап,
Кызыг-чай чок кожамыктап чоргулаар бис.

Эрем черге эштип, шымнып, чашканнажып,
Эрик кыдым эленинге дүрзү кылып,
Эргеленип ойнап өскөн Хемчим үнү
Эртеңги хүн херели дег, чырык, чылыг.

Үе бүрү чагыс черге турар эвес,
Үргүлчү-ле солчуп келир эргилделиг.
Чашкы шаавыс сактымышкыны бооп,
Чайгаар ырап, дүжүмдө дег, сагындырар.

Ам бо хүнде ажы-толдуг, ажил-иштиг
Амыдырал узун орун уламчылап...
Айдың чырык кежээлерде чыдып аар мен,
Айыраңнаан чечектерниң аялгасы чагыланыр.

Чойганмаа КҮЖҮГЕТ,

"Чечек" уруглар садының кижизидикчи башкызы.

Кызыл-Мажалык суур.

Чаа тывызгыктар

1. Хемниңге тудугжу,
Кежээ дирткен ажалмын.

(Күндүс).

2. Дендин халыын изигде-даж,
Дүктүс жоюндургуун уштуп
болбас.

(Арзылан).

3. Өвүр биле Монгүн-Тайга
Өскөн чуртум ол-ла чүве.

(Тарбаган).

Болат-оол ХОМУШКУ,

хоочун башкы.

Өвүр кожунун.

БОЛЧАГ ШАГЫ

Хүнге чайнаан Хемчик хемниң агымнары
Хүлүмзүрзэн шырай-арның сагындырды.
Четтинчиклеш эрик черге манчагылааш,
Чечектерниң чараш-каазын магададым.

Чараш, аккыр хадыннары, чодураазы
Чайганмышаан, агым сугда көрдүнгүлөп,
Ала-чайгаар душчуп келген ний бисти
Алаң кайгал сонуургаан дег, шылырады.

Каш айлар караннадыр шуужуп эрткен,
Катал база болчаг черге ужурашкаш,
Айлаң куштар мыжыражып эдип турда,
Аяаар, оожум ынакшылың илереттин.

Сактырымга аны-мени дыңнап кааштын,
Сарыым сени билген ышкаш орандылар.
Шалкын хем дег соккан чүрээм тиккиңейнип,
«Шала дүргөн харың бер» деп дүвүреди.

Чойганмаа КҮЖҮГЕТ,

"Чечек" уруглар садының кижизидикчи башкызы.

Кызыл-Мажалык суур.

ТЕС-ХЕМИМ

Алды чүзүн малы алаактарын долган
Өгбелерим чурту — өлчөйлиг бай Тес-Хем.
Кажанда-даа менээ хайым Тезим эргим
Чүгө дизе? — ында чүдүг-сүзүүм арткан.

Тес-Хем үнүн каастаан делгемнери шыргай,
Чыжыргана доо-ла, чыып чи! — дээңизг чалаар.
Сыдым туткан эрес чылгычы эр эртен
Чывар уткуй, өткүт сыгыт ырын салыр.

Дыңгылдайлаан эткир тыва оолдуң ырын
Тес-Хем кежир моол кыс дендин таалап дыңчаар.
Кажанда-даа менээ хайым Тезим эргим
Чүгө дизе? — ында чүдүг-сүзүүм арткан.

Болат ЧИНМИТ

